

PATNOS'TA AÇIĞA ÇIKARILAN URARTU STELLERİ

BORA UYSAL*

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ağrı iline bağlı Patnos ilçesi, önemli Urartu yerleşmelerine sahip olması ile tanınmaktadır. Bu merkezlerden biri olan Kot Tepe, arkeoloji dünyasına "Aznavur" adı ile tanıtılmıştır¹ (Harita 1). Yörenin kaçak kazılarla tahrip edilmesi üzerine başlatılan arkeolojik çalışmalar, yerleşim yerinin tepe kısmında Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi'ye ait olduğu düşünülen bir tapınağın açığa çıkarılması ile sonuçlanmıştır². Söz konusu tapınakla ilgili araştırmalar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ayrıca, tepenin yaklaşık 7 km doğusunda bulunan ve arkeoloji dünyasına "Giriktepe" (Değirmentepe) adı ile tanıtılan Giresor Tepe'de de bir Urartu sarayı saptanmıştır³.

Bilim adamları, günümüze kadar Haldi tapınağının yer aldığı tepeyi "Aznavurtepe" ya da "Anzavurtepe", Urartu sarayının bulunduğu tepeyi ise "Giriktepe" (Değirmentepe) olarak adlandırmışlardır. Ancak, bu tepelerin haritalarda geçen isimleri Kot Tepe ve Giresor Tepe'dir⁴ (Harita 2).

* Yrd. Doç. Dr. Bora Uysal, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06800 Beytepe, Ankara. borau@hacettepe.edu.tr

Bu makalenin yayınlanması için gereken izni veren, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı'na teşekkürlerimi sunarım.

¹ Burney ve Lawson 1960, 192-194.

² Balkan 1960, 133-158; Boysal 1961, 199-212; Belli 1982a, 157.

³ Balkan 1964, 235-243; Belli 1982a, 157-159.

⁴ Doğal tepe üzerinde oluşmuş bir höyük olan Kot Tepe, 1:25.000 ölçekli KARAKÖSE - J 49 - b4 paftasında yer almaktadır. Belirtilen paftanın 1959 yılında yapılan birinci baskısında, tepenin ismi "Kottepe" olarak yazılmış ve rakımı da 1843 m. olarak verilmiştir. Aynı paftada, bu tepenin çok yakınında kuzey ve kuzeydoğu yönünde bulunan, 1858 ve 1855 m. rakımlı birer tepenin ikisi de "Aznavurtepe" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, kuzeydoğu yönündeki daha uzak bir alanda, 1794,9 m. rakımlı "Aznavur Kayası" ismini taşıyan başka bir yükselti de vardır. Paftanın 1985 yılında yapılan ikinci baskısında ise "Kottepe" ismi "Kot Tepe" olarak değişmiştir. Tepenin rakımı da 1842 m. olarak verilmektedir. İki baskı arasındaki 1 m. lik yükseklik farkı, olasılıkla yapılan kazı çalışmalarından kaynaklanmaktadır. İkinci baskıda, 1858 m. rakımlı tepe "Aydır Tepe", 1855 m. rakımlı tepe "Alay Tepe" ve 1794,9 m rakımlı yükselti de "Şahinkaya" ismi ile geçmektedir. Giresor Tepe ise 1:25.000 ölçekli KARAKÖSE - J 49 - c2 paftasında yer almaktadır. 1853. m rakımında olan bu tepenin ismi, 1959 ve 1985 yılı baskılarında aynıdır. Kot Tepe'yi 1960 yılında "Aznavur" adı ile tanıtan C. A. Burney ve G. R. J. Lawson'un, Giresor

Patnos ilçesinin kuzeybatısında yer alan Kot Tepe, modern yerleşim alanına çok yakın bir konumda bulunmaktadır. Bu tepenin güney kesimi, 34. İç Güvenlik Tugayı'na tahsis edilmiş askeri bir bölgedir (Resim 1). 1990 yılında Kot Tepe'nin üzerine bir röle istasyonu kurulmuş ve güneydoğu yamacına altı adet telefon direği dikilmiştir (Resim 2). Bu çalışmalar sırasında, tepenin alt kısmındaki direklerin dikildiği bölgede üç stel ve bir kaide açığa çıkarılmıştır.

Kot Tepe'de saptanan bu stellerden iki tanesi Ağrı ilindeki Tümen Komutanlığı'na gönderilmiştir. Diğer stel ve kaide ise Tugay'ın orduevi nizamiyesi girişinin hemen sağındaki küçük bir park içinde sergilenmektedir (Resim 3-4). Her iki eser de, yaklaşık 4,5 m. çapında çok kenarlı beton bir platform içine gömülmüştür (Stel 71 cm. ve kaide de 30-32 cm. kadar betonun içinde kalmaktadır). Platformun çevresinde de, üzerine haç motifi işlenmiş mimari taşlar, birer adet küp, dibek ve öğütme taşı bulunmaktadır.

Stelin üzerine yerleştirilmiş tanıtım levhasında, bulunuşu ve bazı özellikleri şu şekilde anlatılmaktadır:

"Bu taş 15.6.1990 tarihinde üzerinde Urartular'a ait Haldi Tapınağı'nın bulunduğu Kod Tepe güneyinde telefon direği dikerken, toprağın 50 cm. altında 3 taş ve bir kaide olarak bulunmuştur.

M.Ö. 800 yıllarına ait Urartu lahit taşı olduğu sanılan bu taşın uzunluğu 416 cm., genişliği 69 cm. ve kalınlığı 35. cm dir. Aynı yerde bulunan kaidenin uzunluğu 112 cm., genişliği 123 cm. ve kalınlığı 40 cm. dir. Ortası lahit taşına girecek tarzda çukur olarak yapılmıştır. Gerek taş, gerekse kaidesi bölgemizde örneği olmayan blok mermerden inşa edilmiş olup, Urartu taş işçiliğinin en güzel örneklerinden biridir.

15.7.1990 günü bulunduğu yerden alınarak 243. Mekanize Alay Kh. Girişinde koyulmuş olup, daha sonra 10.7.2000 günü 34'üncü İç Güvenlik Tugayı Askeri Gazino girişine dikilerek muhafaza altına alınmıştır"

Eserlerin mermer olduğu söylenmekle birlikte, gri renkteki bu taş cinsinin andezit veya bazalt taşı olması gerekir. Stelin tüm kenarları, çepeçevre 45

Tepe'yi ise 1963 yılında verdiği bildiri (1964 yılında yayımlanmıştır) "Giriktepe" (Değirmen-tepe) adı ile tanıtan K. Balkan'ın ne tür haritalar kullandıklarını ne yazık ki bilemiyoruz.

derecelik bir açıyla 1,5-2 cm. genişliğinde kesilerek işlenmiştir. Bu eser, ilk yerleştirildiği yerden şimdiki yerine taşınırken, kaldırıldığı sırada kayarak düşmüş ve yaklaşık orta kısmından soldan sağa doğru diyagonal olarak kırılmıştır. Ayrıca kenarlarında da küçük hasarlar vardır. Stelin onarımı, her iki parçaya da 30'ar cm. derinliğinde üç delik açılması ve bu deliklere 60 cm uzunluğunda 1,2 cm. çapında demir çubukların yerleştirilmesi şeklinde yapılmış, arada kalan boşluklar da çimento ile doldurulmuştur. Ancak iki parça birbirine tam olarak oturtulamadığından, sağ yan arkaya doğru 2 cm. kadar çıkıntı yapmaktadır.

Kaide ise hasarsız bir şekilde korunmuştur. Üzerinde yer alan yuvanın uzun kenarları, kabartma olarak yapılmış düzenli olmayan dörtgenler ile ortalanmıştır. Söz konusu dörtgenler 50 x 10 cm. ölçülerinde ve 1 cm. yüksekliğindedir. Bu kenarlardan biri, dörtgeni tam olarak ortalamayan kabartma bir daire nedeniyle ön yüz olarak değerlendirilmelidir. 23 cm. çapındaki dairenin yaklaşık 2 cm. lik bir kısmı dörtgenin içine girmekte ve yuvarlaklık bu kesimde belli belirsiz seçilebilmektedir. Kabartma yüksekliği dairenin ön kısmında 0,5 cm. iken, dörtgenin içerisinde 1 cm. ye çıkmaktadır (Resim 5-6).

Stel ve kaide yuvasının arada hiç boşluk kalmayacak şekilde birbirine tam olarak oturması, bunların birlikte düşünülerek aynı zamanda yapıldıkları konusunda şüphe bırakmamaktadır.

Urartu dininde, yerleşim merkezlerinin içinde yer alan tapınak yapılarının yanı sıra; bazı kutsal alanlar, kayalara oyulmuş kapı nişleri ve açık hava tapınakları da önem taşımaktadır.

Urartu başkentlerinden Tuşpa olduğu bilinen Van Kalesi kayalığının kuzeydoğu yamacı, kutsal alan örneklerinin en önemlilerinden biridir. Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı bilinen bu kutsal alan, günümüzde "Analıkız" olarak anılmaktadır. Söz konusu kutsal alanda, biri daha büyük olmak üzere üst kısımları yuvarlatılmış iki niş kayaların içine oyulmuştur. Bunların içinde de, II. Sarduri'nin askeri eylemlerini anlatan çivi yazılı steller yer almaktadır. Nişlerin önünde bulunan ana kaya da düzelterek, uzunlamasına geniş bir yüzey oluşturulmuş ve kurban kanlarının akıtılmasına yaradığı düşünülen bir kanal açılmıştır⁵.

⁵ Belli 1982a, 143, 193; Salvini 1995, 145, Res. 5; Çilingiroğlu 1997, 73, Res. 10, 47-48; 1998, 234.

Benzer bir kutsal alan da, Elazığ ili Baskil ilçesindeki Kaleköy'de saptanmıştır. Fırat nehri kenarında kurulmuş olan bir kalenin hemen yanında yer alan kaya kütesinin batı yüzü düzleştirilmiş ve üzerine iki büyük niş oyulmuştur. Bu ana nişlerin dışında, küçük boyutlarda yapılmış sekiz niş daha bulunmaktadır. Nişlerin önünde, iki yanı duvarlarla sınırlandırılmış düz bir alan vardır. Söz konusu alan, nehre doğru alçalan farklı yükseklikteki iki düz alan ile birleşmektedir. Nişlerin üstünde ve yakın çevresinde de, küçük kaya oyukları görülmektedir. Kaleköy'de saptanan bu kutsal alan Orta Demir Çağı'na (M.Ö. 800-600) tarihlendirilmektedir. Ancak, kutsal alanın yanındaki kalenin bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olmasına rağmen, nişlerin Urartu yapımı olduğu kesin değildir⁶.

Başka bir kutsal alan, Van ili Gürpınar ilçesindeki Çavuştepe'nin (Sardurihinili) Yukarı Kale kesiminden tanınmaktadır. Bu merkez de Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Çavuştepe'de nişler söz konusu olmamakla birlikte, batı surunun dış kesimindeki kaya kütesi işlenerek düz bir cephe elde edilmiş ve bunun önünde geniş düz bir alan oluşturulmuştur⁷.

Kayalara oyulmuş dikdörtgen biçimli kapı nişleri, Urartular tarafından "Haldi Kapısı" olarak adlandırılmaktadır⁸. Bu grubun en eski örneği, Van kalesinin güneyinde bulunan Zivistan (Elmalı) köyü yakınlarındaki Hazine Piri Kapısı'dır. Yöredeki bir kayalığın batı yüzünde yer alan kapı nişi, 2,80 m. yüksekliğinde ve 6 m. genişliğindedir. Kapı nişinin içinde yer alan bir yazıt sayesinde, anıtın Urartu krallarından İşpuini (M.Ö. 830-810) tarafından, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁹.

Kapı nişlerinin en önemli örneği ise Van ilinde yer alan Toprakkale'nin (Rusahinili) hemen batısında uzanan, Zimzim dağı kayalıklarının güneybatı kesimindeki Meher Kapı anıtıdır. 4 m. yüksekliğinde ve 2,60/2,70 m. genişliğinde olan Meher Kapı nişi, Hazine Piri Kapısı'ndan farklı olarak iki kademeli bir çerçeveye sahiptir. Nişin içinde yer alan yazıtın ilk satırları,

⁶ Bakır ve Çilingiroğlu 1981, 65-66; 1987, 153-154, Lev. 95, 99, 102; Çilingiroğlu 1997, 73; 1998, 234.

⁷ Erzen 1977, 2-3, Res. 1-3, Lev. I, 3; 1978, 7-8, Res. 1; 1979, 1-2, Lev. 171, Res. 1; Çilingiroğlu 1997, 73, Res. 49; 1998, 234; Belli 2000a, 211-212, Fig. 2.

⁸ Çilingiroğlu 1997, 234-235; Belli 1998, 30; 2000b, 386-387; Ayrıca bkz. Sevin ve Belli 1977, 371-372, 374-375.

⁹ Belli 1998, 32, Res. 41; 2000b, 387-388, Fig. 1-2; Belli ve Dinçol 1982, 173-179, Res. 2-3, Lev. VI, 1-2, VII, 1-2, VIII-IX.

Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) döneminde, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde baş tanrı Haldi adına yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Yazıtın devamında ise Urartu panteonundaki 79 tanrının adı önem derecelerine göre sıralanmakta ve bu tanrılara verilmesi gereken kurban hayvanlarının sayısı belirtilmektedir¹⁰.

Urartular'da, bu tür kapı nişlerinin içinden tanrıların çıkacağına inanıldığı da bilinmektedir¹¹. Konu ile ilgili iki önemli arkeolojik kanıt, Muş ili Malazgirt¹² ilçesi yakınlarında yer alan ve Irak'ın kuzeyinde Revanduz civarında Herir Batas'ta¹³ bulunan kapı nişlerinden elde edilmektedir. Etrafında kademeli çerçeve olmayan bu kapı nişlerinde birer tanrı tasvir edilmiştir.

Urartular'da görülen kutsal alanların diğer bir grubu, en iyi örneği Erzincan ilinde yer alan Altuntepe'de saptanan, stellerin dikili olduğu açık hava tapınaklarıdır. Van ilinin Özalp ilçesinde bulunan Yeşilaliç kutsal alanı ise buraya kadar tanımlanan kutsal niteliklerin hepsini bünyesinde barındıran daha kompleks bir yapıdadır. Bu bağlamda, Kot Tepe buluntularının bilinen benzerleri olarak karşımıza çıkan Altuntepe ve Yeşilaliç'dan elde edilen verilerin ana hatları ile değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

Altuntepe açık hava tapınağı, tepenin güneydoğu yamaçlarında yer alan oda mezarların¹⁴ yanında, birinci mezara bitişik durumda açığa çıkarılmıştır. Her iki yapının da yaklaşık olarak aynı zamanda inşa edildiği düşünülmektedir. Mezardan ele geçen yazılı buluntular, Urartu kralı II. Arğişti (M.Ö. 714-685) zamanına ait olduğunu göstermektedir¹⁵. Açık hava tapınağı, taş üzerine kerpiç olarak inşa edilmiş bir duvar ile çevrilmiştir. Kapladığı alanın iç ölçümü 11,70 x 7,75 m. dir. Bu alanın üst kısmındaki duvarlara birer metre mesafede, yan yana yerleştirilmiş dört adet kaide saptanmıştır. Kaidelere ait steller de yıkılmış vaziyette aynı bölgede yer almaktadır. Üst kısımları

¹⁰ Belli 1982a, 191-193; 1998, 30-34, Res. 35-37; 2000b, 386-387, 391-392, Fig. 9-10; Salvini 1994, 205-210; Çilingiroğlu 1997, 30-31, 153-155, 159, Res. 11.

¹¹ Tarhan ve Sevin 1975, 397-398; Sevin ve Belli 1977, 370; Belli 1982a, 195; 1998, 30-31; 2000b, 387; Dinçol ve Belli 1982, 176-177; Salvini 1994, 206; Çilingiroğlu 1998, 235.

¹² Burney ve Lang 1971, Res. 54.

¹³ Lehman-Haupt 1926, 276-281; Bossert 1942, 90, Res. 1161; Debovoise 1942, 88-89, Lev. I, b.

¹⁴ Özgüç 1961, 253-263, Res. 1-3, 5-7, 10-11; 1969, 6, 10-22, 24, 26-27, Res. 3-28, Lev. II-XVIII.

¹⁵ Özgüç 1961, 260; 1969, 24, 26.

kavisli olan steller 2,30 x 0,50 x 0,32 m., kaideler ise 1 x 0,70 m. boyutlarındadır. Çok iyi bir işçilik sergileyen bu eserler andezitten yapılmıştır. Ancak, kaidelerin toprak altında kalan 28 cm. lik kısımları iyi işlenmeyip pürüzlü bırakılmıştır. Kaide taşlarının ortasında 40 x 20 x 20 cm. ölçülerinde, dikdörtgen şeklinde birer yuva vardır. Steller bu yuvalara muntazam bir biçimde girmektedir. Yıkılma öne doğru meydana gelmiş, steller yuva kenarlarından kırılmış ve dip kısımları yuvaların içinde kalmıştır. Stellerden üçünün gövdesi de kırıktır. İkinci stelin önünde 50 cm. çapında bir sunak saptanmıştır. Bu sunağın ortasında 14 cm. çapında yuvarlak bir çukur vardır. Ancak, sunulan sıvının dışarı akmasını sağlayacak bir delik yoktur. Taban altında kurban kanlarının veya sunulan sıvıların akmasına yarayan bir kanal kalıntısı da bulunamamıştır. Altuntepe açık hava tapınağı, belirli zamanlarda toplanılıp ölü kültü ile ilgili törenlerin yapıldığı kutsal bir alan olarak yorumlanmaktadır¹⁶.

Van iline bağlı Özalp ilçesinin güneyinde, Yeşilalıç (Pagan) köyü yakınlarında bulunan Yeşilalıç kutsal alanı ise bölgedeki bir Urartu kalesinin hemen yanında yer alan Nazarabad dağının eteklerindeki bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Cephesi güneye bakan bu alanda, ilk olarak kayalara oyulmuş dikdörtgen şekilli bir kapı nişi görülmektedir. Meher Kapı nişi gibi iki kademeli bir çerçeveye sahip olan bu kapı nişi, 5,10 m. yüksekliğinde ve 2,40 m. genişliğindedir. Nişin önündeki kayalar düzeltilerek küçük bir platform oluşturulmuştur. Güney ve güneybatıda yönünde bulunan kayalar üzerindeki derin olmayan yuvarlak çukurların kültle ilgili işlevleri olduğu düşünülmektedir¹⁷. Kapı nişinin içindeki yazıt sayesinde, Yeşilalıç kutsal alanının Urartu krallarından İspuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) döneminde, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁸. Yeşilalıç kutsal alanında herhangi bir stel ele geçmemiştir. Ancak, kapı nişinden 7 m. kadar uzakta, doğu-batı yönünde 3 ve bunların biraz aşağısında, kuzey-güney yönünde de 3 adet olmak üzere, toplam 6 adet kayalara oyulmuş stel yuvası vardır. Birbirinden ortalama 50 cm. kadar uzaklıkta olan yuvalar, 30 x 20 x 20 cm. ölçülerindedir¹⁹.

¹⁶ Özgüç 1963, 56-57, Şek. 2, Lev. XV, 2; 1969, 28, 32-33, Res. 29-32, Lev. XXVI-XXVII.

¹⁷ Sevin ve Belli 1977, 367-368, 373, Res. 1, Lev. I-IV; V, 1, 3; VII, 3; Çilingiroğlu 1997, 106, Res. 50; Belli 1998, 31, Res. 38; 2000b, 389-390, Fig. 3, 6, 8.

¹⁸ Sevin ve Belli 1977, 367-368, 371; Çilingiroğlu 1997, 106; Belli 1998, 31, Res. 39; 2000b, 391.

¹⁹ Sevin ve Belli 1977, 373, Res. 2, Lev. VII, 1-2; Çilingiroğlu 1997, 106, Res. 51; Belli 2000b, 391, Fig. 7.

Kale, saray, tapınak ve yukarıda tanımlanan kutsal nitelikli yerler gibi anıtsal mimari yapıların yanı sıra, bayındırlıkla ilgili çeşitli projeler de üreten Urartu uygarlığında, taşçılık zanaatının son derece gelişmiş bir düzeyde olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili olarak yapılan araştırmalar sonucu, söz konusu mimari unsurların yapımında kullanılan malzemenin çıkarıldığı taş ocakları ve bunların işlendiği atölyeler hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir²⁰. Bu tür taş işleme atölyelerinin en büyüğü olan Alniunu kenti, Urartu stelleri hakkında veriler de ortaya koyduğundan ayrı bir önem taşımaktadır. Van kalesi (Tuşpa) kayalığının güneyinde yer alan Alniunu kenti ve taş işleme atölyesi oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Yerleşim yerinin yakın çevresinden çıkarılan kireçtaşı bloklar işlenmemiş, işçiliği yarım bırakılmış ya da tamamen işlenmiş bir halde bu alanda görülebilmektedir. Alniunu atölyesinde herhangi bir stel ele geçmemiştir. Ancak, kare ya da dikdörtgen şeklinde yapılmış blokların bir kısmı dikdörtgen kesitli stel yuvalarına sahiptir. Daha büyük boyutta olan bazı bloklarda ise stel yuvaları yan yana üçlü gruplar oluşturacak şekilde yapılmıştır. Üçlü düzenleme içeren örneklerin ölçüleri, ortalama 1,5-2 x 0,7 x 0,6 m. olarak saptanmıştır. Özenle işlenmiş çok sayıdaki örnek, tüm işçiliğinin bu atölyede tamamlandığını ortaya koymaktadır. Üçlü düzenleme anlayışı, Yeşilalç kutsal alanındaki kayalık zeminde karşımıza çıkan yuva grupları ile uyum sağlamaktadır. Tekli bloklar ise Altuntepe'de açık hava tapınağında tespit edilen kaideler ile benzerlik göstermektedir²¹. Aynı durum, Kot Tepe buluntuları için de geçerlidir.

Urartu yazılı belgelerinde, taş stellere ^{NA} „puluşi(e)“ adı verilmektedir²². Altuntepe ve Kot Tepe'de açığa çıkarılan stellere ek olarak, bu tür bazı örneklerin geçmiş yıllarda Van civarında görüldükleri de söylenmektedir²³. Aynı biçimde yapılmış, ancak üzerlerinin yazıtlı olması bakımından farklılık taşıyan steller Urartular'da daha yaygındır. Söz konusu yazıtlar genellikle askeri faaliyetlerden bahsetmektedir²⁴. Üzerleri yazıtlı olan steller günümüzde Van Müzesi'nde de sergilenmektedir²⁵.

²⁰ Belli 1982b, 118-121, Lev. III-V, X, 2; 1989, 66-67; 2000c, 415-420, Fig. 5-8; Belli ve Dinçol 1982, 169-173, Lev. III-V.

²¹ Belli 1982b, 118-127, Res. 2, Lev. VII-IX, XIII-XIX; 2000c, 420-422, Fig. 9-10; Belli ve Dinçol 1982, 171.

²² König 1955-57, 197; Piotrowskii 1959, 229; Melikisvili 1971, 85.

²³ Piotrowskii 1966a, 317; 1966b, 46.

²⁴ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

²⁵ Belli 2000c, Fig. 4; Sevin 2003, 259 üstte.

Yazıtlı steller ile ilgili olarak, Van ili Muradiye ilçesinde yer alan Karahan köyünden ele geçen steller önemli bir buluntu grubu oluşturmaktadır²⁶. Karahan stellerinden birinin üzerinde, "...Sarduri oğlu İşpuini Tanrı Haldi için Haldi kentinde bir Haldi kapısı yaptırdı ve Tanrı Ua için bir kutsal steller (alanı) inşa etti..." cümleleri okunmaktadır. Nerede olduğu bilinmeyen Haldi kentindeki bu stellerin kutsal bir alan oluşturduğu düşünülmektedir. Diğer bir stel üzerinde de "Tanrı Şuini için İşpuini oğlu Menua bu steli dikti; İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua'ya Tanrı Şuini yaşam, sevinç ve yücelik versin" denilmektedir. Van ili Muradiye ilçesinde yer alan Köşk köyünden ele geçen ve Menua tarafından diktirildiği belirtilen bir stel üzerinde ise "Haldi'ye bir öküz ve üç koyun kurban edilmeli, Haldi kapısına ve stellerin önünde şarap libasyonu yapılmalı" yazılıdır²⁷.

Urartular'da tanrılar için düzenlenen dini törenlerde yapılan en önemli tapınma, kurbanlık hayvanların kesilmesidir. Parçalanmış etlerin bir kısmının tanrılara sunulmasına ek olarak, hayvan kanı ve şarap başta olmak üzere sıvı kurbanı da yapılmaktadır. Açık hava tapınağı şeklindeki kutsal alanlarda düzenlenen dini törenlerin büyük bir kısmı da olasılıkla steller önünde gerçekleştirilmekte ve çoğunlukla sıvı kurbanı yapıldığı düşünülmektedir²⁸. Yazılı belgelerden elde edilen verilere ek olarak, bu konuda gliptik sanatından tanınan tasviri kanıtlar da bulunmaktadır. Söz konusu örneklerden ilki bir mühür baskısı üzerindedir. Bu örnekteki sahnede, platform üzerine dikilmiş üç stelin karşısında bir insan figürü durmakta ve yanında da bir libasyon kabı bulunmaktadır²⁹. Diğer bir örnek ise Van Müzesi'nde korunan mühür üzerinde yer almaktadır. Bu eserdeki sahnede de, stellerin önüne yerleştirilmiş yemek masasının yanında duran bir insan figürü libasyon yapmaktadır³⁰.

Urartu dininde önemli bir yeri olduğu anlaşılan bu stellerin, ne anlam taşıdığı henüz kesin olarak açıklanamamıştır. Bunların Urartu panteonunun ilk üç veya dört tanrısını simgeledikleri düşünülmektedir. Söz konusu tanrılardan ilk üçü Haldi, Teişeba ve Şuini'dir. Diğer tanrının ise Meher Kapı anıtındaki listede yer alan dördüncü tanrı Hutuni veya baş tanrıça Aru-

²⁶ Dinçol ve Kavaklı 1978, 7-24; 1979, 17-43.

²⁷ Salvini 1993, 546-548.

²⁸ Çilingiroğlu 1997, 102, 106; 1998, 229-238.

²⁹ Lehman-Haupt 1931, 549, 598; Piotrowskii 1966a, 317, Res. 73; 1966b, 46, Res. 7.

³⁰ Calmayer 1991, 317, Res. 5.

bani olabileceği varsayılmaktadır³¹. Yeşilaliç kutsal alanındaki stel yuvalarının altı adet olması nedeniyle, listede daha sonra gelen bazı tanrıların adları da gündeme getirilebilir.

Stellerin ve bunların önünde libasyon yapma geleneğinin, Urartular'a nereden geldiği konusunda da kesin bir kanıt yoktur. Benzer örnekler Anadolu, Suriye ve Filistin'de M.Ö. 2. binin başlarından itibaren tanınmaktadır. M.Ö. 1. binde ise İran'da Urmiye gölünün güneyinde yer alan Hasanlu'da saptanan örnekler vardır. Daha kaba bir yapıda olan bu steller, yerleşimin IV. tabakasında bulunan II. Yanmış Yapı'nın önündeki taş döşeli avluda yer almaktadır. Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından saltanatının ilk yıllarında ele geçirilen Hasanlu'nun IV. tabakası, Batı İran'da II. Demir Çağı'na (M.Ö. 1100-800) tarihlendirilmektedir³². Diğer yandan, Yeşilaliç kutsal alanındaki stel yuvaları şimdiye kadar Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en erken örnekler olarak değerlendirilmiştir. Hasanlu'nun Urartular'ın eline geçmesi ile Yeşilaliç kutsal alanının ve olasılıkla yakınındaki kalenin inşası yaklaşık olarak aynı tarihlere rastlamaktadır. Bu bakımdan stel dikme ve önlerinde libasyon yapma geleneğinin, Urartular'a Kuzeybatı İran'dan geldiği düşünülmektedir³³.

Kot Tepe'de saptanan buluntular, büyük bir olasılıkla bu yerleşim yerinde de bir açık hava tapınağının var olduğuna işaret etmektedir. Eserlerin bilimsel bir kazı çalışması sonucu ele geçmemiş olması, Altuntepe'deki gibi birbirinin yanında yer alan mezarlar ve açık hava tapınağından meydana gelen bir kompleksin bulunup bulunmadığı sorusunu bugün için cevapsız bırakmaktadır.

Kot Tepe, Altuntepe ve Yeşilaliç buluntuları birbirleriyle karşılaştırıldığında önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Kot Tepe ve Altuntepe stelleri, yerleşim yerlerinin güneydoğu kesimlerinde ele geçmiştir. Yeşilaliç kutsal alanındaki üçlü yuva gruplarından biri de güneye dönüktür. Bu bakımdan, söz konusu kutsal alanlarda belirli bir yön anlayışı bulunduğu görülmektedir.

Kot Tepe stelinde kenarların kesilerek işlenmiş olmasına karşılık, Altuntepe stelleri düz kenarlıdır. Altuntepe'deki ikinci stelin önünde yer alan ortası çukur sunağın libasyon ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Kot Tepe

³¹ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

³² Sevin ve Belli 1977, 373 dn. 34; Çilingiroğlu 1997, 80, 106, Res. 40; 1998, 237.

³³ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

kaidesinde ise ön kısımda kabartma bir daire bulunmaktadır. Bu kısım, içlerinde sıvı ya da katı maddeler bulunan sunu kaplarının yerleştirildiği bir yer olmalıdır.

Buluntuların ölçüleri de önemli bir değerlendirme kriteri oluşturmaktadır. 4,16 x 0,69 x 0,35 m. ölçüsündeki Kot Tepe steli, 2,30 x 0,50 x 0,32 m. boyutlarındaki Altuntepe stellerinden 1,5-2 misli kadar daha büyüktür. Doğal olarak Kot Tepe kaidesi de Altuntepe kaidelerinden daha büyüktür. Kot Tepe kaidesindeki stel yuvası 69 x 35 x 40 cm. ölçüsündedir. Bu ölçü 30 x 20 x 20 cm. boyutlarındaki Yeşilalıç stel yuvalarının da yaklaşık iki katıdır. Saptanan ölçüler, Kot Tepe buluntularını şimdiye kadar tanınan en büyük Urartu kült stelleri konumuna getirmektedir³⁴.

Kot Tepe'deki stellerden ikisinin kaidesi ele geçmemiştir. Stel ve kaidelerin üçten fazla sayıda olması da ihtimal dahilindedir. Buluntuların tarihlendirilmesi konusunda yeterli bir veri yoktur. Bununla birlikte bazı varsayımlar üzerinde durulabilir. Kot Tepe'de açığa çıkarılan Haldi tapınağındaki yazıtlar, Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır³⁵. Kot Tepe açık hava tapınağı da, Haldi tapınağına yakın bir zamanda inşa edilmiş olmalıdır. Bu durumda, Kot Tepe açık hava tapınağının Urartu krallarından İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) dönemine tarihlenen Yeşilalıç kutsal alanından kısa bir süre sonra yapıldığı ve Urartu kralı II. Argiştı (M.Ö. 714-685) zamanına tarihlenen Altuntepe açık hava tapınağından daha önce inşa edildiği söylenebilir.

³⁴ Alniunu taş işleme atölyesinde saptanan stel kaidelerindeki yuvaların boyutları hakkında bilgi verilmediğinden, bu buluntularla ilgili olarak kesin bir değerlendirme yapılamamaktadır. Ancak, üçlü stel yuvalarının yer aldığı kaidelerin ortalama boyutları olarak verilen 1,5-2 x 0,7 x 0,6 m. ölçüleri, tek yuvalı Kot Tepe kaidesi ile kıyaslandığı zaman oldukça küçük kalmaktadır.

³⁵ Balkan 1960, 99-131.

KAYNAKÇA

- Bakır, T. ve A. Çilingiroğlu. 1981. "Kaleköy Kazısı 1979 Sonuçları." 2. *Kazı Sonuçları Toplantısı*: 65-67.
- Bakır, T. ve A. Çilingiroğlu. 1987. "Kaleköy Kazısı, 1978. Kaleköy (Baskil) Excavations, 1978" S. Pekman ve D. Günay (eds.), *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları. Lower Euphrates Project 1978-1979 Activities*, 153-159. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları I/3. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Balkan, K. 1960. "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri. Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier Entdeckte Inschriften." *Anadolu/Anatolia* 5: 99-158.
- Balkan, K. 1964. "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı." 1. *Atatürk Konferansları*: 235-243.
- Belli, O. 1982a. "Urartular." *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1*: 140-208. İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Belli, O. 1982b. "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi. Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers." *Anadolu Araştırmaları* 8: 115-149.
- Belli, O. 1989. "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri. Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen." *Anadolu Araştırmaları* 11: 65-121.
- Belli, O. 1998. *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. 2000a. "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 210-216. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.
- Belli, O. 2000b. "Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 386-393. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.
- Belli, O. 2000c. "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 415-422. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.

- Belli, O. ve A. M. Dinçol. 1982. "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der Burg von Nieder Zivistan." *Anadolu Araştırmaları* 8: 167-190.
- Bossert, H. Th. 1942. *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum Völligen Aufgehen in der Griechischen Kultur. Die Ältesten Kulturen des Mittel Meerkreises Zweiter Band*. Berlin: Verlag Ernst Wasmuth GmbH.
- Boysal, Y. 1961. "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri." *Belleten* 25/98: 199-212.
- Burney, C. A. ve D. M. Lang. 1971. *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Causasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Burney, C. A. ve G. R. J. Lawson. 1960. "Measured Plans of Urartian Fortresses." *Anatolian Studies* 10: 177-196.
- Calmayer, P. 1991. "Some Remarks on Iconography." M. Rivka (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 310-319. Israel Museum Catalogue 324. Jerusalem: Israel Museum Press.
- Çilingiroğlu, A. 1997. *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. 1998. "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri." G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel. Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, 229-239. İstanbul: Ege Yayınları.
- Debevoise, N. C. 1942. "The Rock Reliefs of Ancient Iran" *Journal of Near Eastern Studies* 1: 76-105.
- Dinçol, A. M. ve E. Kavaklı. 1978. "Van Bölgesinde Yeni Urartu Yazıtları." *Anadolu Araştırmaları* Ek Yayın 1: 7-24.
- Dinçol, A. M. ve E. Kavaklı. 1979. "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı. Neuere Urartaeische Inschriften aus dem Dorfe Karahan." *Anadolu Araştırmaları* 6: 17-43.
- Erzen, A. 1977. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları." *Anadolu Araştırmaları* 4-5: 1-59.
- Erzen A. 1978. *Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

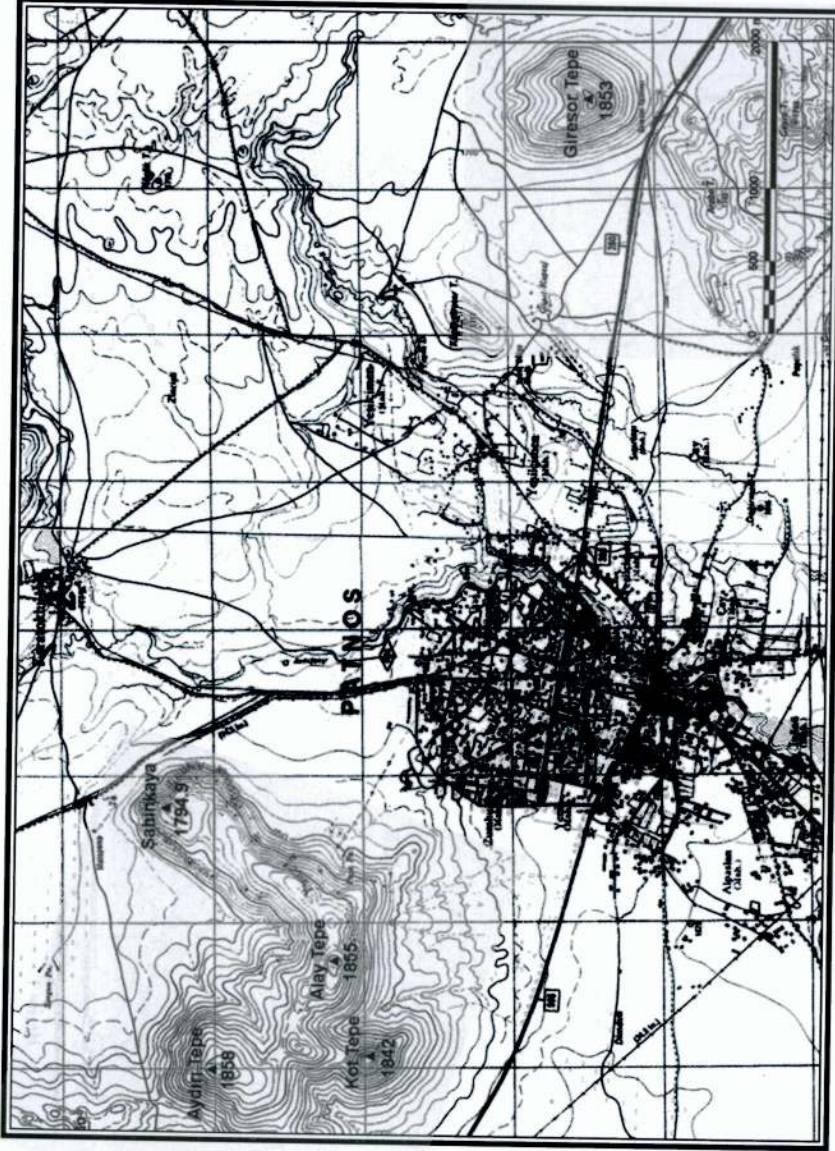

- Erzen, A. 1979. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları." *Anadolu Araştırmaları* 6: 1-16.
- König, F. W. 1955-57. *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Archiv für Orientforschung 8. Graz.
- Lehmann-Haupt, C. F. 1926. *Armenien Einst und Jetzt, 2/1*. Berlin, Leipzig: B. Behrs Verlag.
- Lehmann-Haupt, C. F. 1931. *Armenien Einst und Jetzt, 2/2*. Berlin, Leipzig: B. Behrs Verlag.
- Melikisvili, G. A. 1971. *Die urartäische Sprache*. Studia Pohl 7. Rome: Biblical Institute Press.
- Özgüç, T. 1961. "Altuntepe Kazıları. Excavations at Altuntepe." *Belleter* 25/98: 253-290.
- Özgüç, T. 1963. "The Urartian Architecture on the Summit of Altuntepe. Altuntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri." *Anadolu/Anatolia* 7: 43-57.
- Özgüç, T. 1969. *Altuntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler. Tombs, Storehouse and Ivories*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Piotrovskii, B. B. 1959. *Vanskoe Tgarstvo (Urartu)*. Moscow: Izdvo Vostochnoi Litry.
- Piotrovskii, B. B. 1966a. *Il Regno di Van. Urartu*. Incunabula Graeca 12. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Piotrovskii, B. B. 1966b. "Urartu Dini." *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23/1-2: 37-48.
- Salvini, M. 1993. "Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae." M. J. Mellink, E. Porada ve T. Özgüç (eds.), *Nimet Özgüç'e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors*, 543-548. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Salvini, M. 1994. "The Historical Backround of the Urartian Monument of Meher Kapısı." A. Çilingiroğlu ve D. H. French (eds.), *Anatolian Iron Ages 3. Anadolu Demir Çağları 3*, 205-210. BIAA Monograph: Anatolian Iron Studies 16. Ankara.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Uratäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sevin, V. 2003. *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sevin, V. ve O. Belli. 1977. "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi. Urartian Sacred Area and Fortress at Yeşilalıç" *Anadolu Araştırmaları* 4-5: 367-409.
- Tarhan, M. T. ve V. Sevin. 1975. "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını. The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches." *Bellekten* 39/155: 389-412.

Harita 2 - Patnos ilçe merkezi ve yakın çevresinin topografik haritası.

Resim 1 - Kot Tepe 2001, doğudan görünüşü.

Resim 2 - Kot Tepe 2001, telefon direklerinin güneybatıdan görünüşü.

Bora Uysal

Resim 3 - Stelin önden görünüşü.

Resim 4 - Stelin arkadan görünüşü.

Resim 5 - Kaidenin ön kısmındaki kabartmalar.

Resim 6 - Kaidenin arka kısmındaki kabartma.

